

A KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ MUNKÁLATOK HATÁSA A TAKTAKÖZI TELEPÜLÉSEK 19. SZÁZADI FÖLDHASZNOSÍTÁSÁRA

DOBÁNY ZOLTÁN

A területfelhasználás módjának analízise – *Berényi I.* szerint (1980) – két problémacsoportra bontható, a termő- és a nem termő terület vizsgálatára. A termőterület a mezőgazdasági területet, az erdőt, a nádat és a halastavat foglalja magába, a nem termő terület pedig a művelés alól kivett területet. E dolgozat néhány taktaközi település területfelhasználásának sajátosságait igyekszik feltárni a történeti földrajz kutatási módszere és feldolgozási koncepciója alapján. A történeti földrajz kutatási módszereit vizsgálva célszerűnek látszott az ún. komparatív (összehasonlító) módszert alkalmazni, bár ez némi nehézséggel járt együtt. A problémát az okozta, hogy a vonatkozó szakirodalmakban a Taktaköz határait az elmúlt évtizedekben eltérően értelmezték. *Kiséry L.* „A Taktaköz vízrajzi kérdései” című, 1962-ben megjelent tanulmányában 209,46 km²-ben határozta meg a terület nagyságát. *Frisnyák S.* (1967) szerint területe 46542 kat. hold, ami megközelítőleg 267,2 km²-nek felel meg. *Borsy Z.* (1969) ezt az értéket 300 km²-ben állapítja meg „A tiszai Alföld” c. könyv Taktaközzel foglalkozó fejezetében. Valószínű, hogy az egyes szerzők nem azonos határokat használtak a terület nagyságának megállapításakor, és a történelmi Taktaköz határa így mindinkább eltolódott DNy-felé. A szerzők által meghatározott területi értékek közötti eltérés közel 100 km², ami az összehasonlító módszer alkalmazását igen megnehezíti, sőt kétségessé teszi. Nem kis nehézséget okoz a peremterületeken fekvő települések és azok bizonyos határterületei hovatartozásának eldöntése sem. A kutatás során összegyűjtött adatok azonban egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy azok a települések, amelyek teljes határukkal a vizsgált térségben fekszenek, természetföldrajzi adottságait és társadalmi-gazdasági fejlődésüket tekintve lényeges különbségeket mutatnak, a peremi településekhez viszonyítva (pl. Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc). *Bél M.*–*Schemberger F.* „Szabolcs megye a XVIII. században” című munkájukban így jellemzik, s egyben határolják körül a Taktaköz területét: „Takta. A Tiszának ez a sekély nyugati ága, tepsedő vize a Zempléni patakokkal nevededik... Az általa körülvelt tájat Taktaköznek nevezik, és néhány faluval mint *Tiszaladány, Tardos, Csobaj, Báj, Prügy* és *Taktakenéz* jeleskedik.” E községek sajátos fekvéséből adódó, a peremi településektől eltérő fejlődése, valamint az a tény, hogy a földhasznosításra vonatkozó igazgatáshatáros adatok egyértelmű összehasonlíthatósága csak a *Bél M.* által is említett „belső fekvésű” települések esetében vezethet kiértékelhető eredményre, indokolta azt a döntést, hogy a térség vizsgálata e hat községre terjedjen ki. (Eleget téve így a komparatív módszer által támasztott legfontosabb következményeknek is.) *Ezek a falvak az egykor vízzel elöntött területen belül találhatóak, alapvetően hasonló a múltjuk, s területük sem változott lényegesen* (pl. 1865-ben 114,2 km², 1990-ben 119,45 km²). Valószínűleg nem követek el nagy hibát, ha e hat községre vonatkozó megállapításokat a vizsgált terület közvetlen környékére is vonatkoztatom, mert a települések fejlődésükkel és a létrejött változá-

sokkal együtt alapvetően jól reprezentálják mikrotérség (a hat község) tágabb környezetében bekövetkezett változási tendenciákat is.

A kutatás során a történeti földrajz speciális forrásait igyekeztem felhasználni. A Taktaköz múltbeli állapotának rekonstruálását a levéltári forrásmunkák, földrajzi leírások, helynevek, dűlő (határ)nevek, vízrajzi nevek, régi kézíratos térképek, statisztikai adatok elemzése, valamint a terepbejárás tette lehetővé.

1. A mezőgazdasági termelést befolyásoló természetföldrajzi tényezők

A Taktaközt keletről és délről a *Tisza* határolja, nyugatról a Harangod alacsony, dombsági jellegű tája, északról a *mezőzombori párkánysík* és a *Tokaji-hegy*. Területének túlnyomó része *folyómenti hullámtér, öntésföldekkel, ligeterdő-maradványokkal*. Domborzatípusát tekintve nagy része *ártér, kisebb része alacsony, ármentes, illetve enyhén hullámos síkság*. A felszint számtalan *medermaradvány és hordalékkúproncs* teszi változatossá. Mai arculata a *pleisztocén-holocén* folyamán alakult ki, formálásában döntő tényező a víz és a szél volt. Morfológiailag egyszerű felépítésű, *domborzati mikroformákban azonban gazdag*.

A domborzat fejlődését elsősorban a vízrajzi változásokat nyomon követve célszerű feltárni. Ezt indokolja az is, hogy alapvetően a víz alakította-formálta a felszint, és a talajtakaró, valamint a növényzet sajátosságait is jelentős mértékben a víz határozta meg.

A Taktaközt elsősorban a medrét gyakran változtató *Szerencs-patak*, valamint a Zemléni-hegységből lefutó vízfolyások és az időnként ezen a térségen átfolyó *Tapoly-Ondava* töltögették (Borsy Z. 1969). A lerakott pleisztocén üledék a 30–150 m vastagságot is elérte, s a felső része túlnyomóan folyóvízi homokból, ill. iszapos homokból állt (Rozlozsnik P. 1937, Miháltz I. 1953). A felsőpleisztocén felszínből az ÉK, ÉÉK-i munkaképes szelek *futóhomokot* fújtak ki, s azon később ÉÉK-DDNy-i, illetve ÉK-DDNy-i irányban hosszan elnyúló *szélbarázdák, garmadák* és *maradékgerincek* jöttek létre. E formákon idővel *lössös homok-, homokos lösz- és lösztakaró* képződött. A *szubboreális, szubatantikus fázis* határán megjelenő Tisza jelentősen átformálta ezt a máitól lényegesen különböző felszint. Oldalazó erózióval csaknem az egész futóhomok-területet elpusztította, miközben hatalmas kanyarulatokat fejlesztett. A letarolt homoküledékek helyére – mellékfolyóival együtt – finom szemű üledéket, elsősorban *agyagot* és *iszapot* rakott le, s ezzel egyidőben megindult az új *folyóhát* épülése, valamint a Taktaközt évszázadokon át jellemző vízhálózat kialakulása is. Borsy Z. szerint a Taktaköznek ma mindössze 6%-át foglalja el a lössös üledékkel fedett futóhomok.

A víz- és hőellátottság alapján a Taktaköz a *mérsékeltlen meleg száraz éghajlati körzethez tartozik*. Klimatikus viszonyai biztosítják mindazokat a feltételeket, melyek a gazdálkodás eredményes végzéséhez szükségesek.

A vízrajzi adottságok alapvetően meghatározták a terület talajtakarójának kialakulását is. Az egyes talajtípusok létrejöttében az időszakos, vagy állandó túlnedvesedés játszott szerepet. Ennek következtében legnagyobb területet az *öntés-, illetve a réti talaj* különböző változatai borítják. A korábban is ármentes térszín talajföldrajzi képe bonyolultabb, s bár az egyes talajfélések nem foglalnak el nagyobb területet, gazdasági jelentőségük a szántóföldi növénytermesztés szempontjából fontos. A Taktaköz az egyes talajféléseket tekintve nem rendelkezik optimális adottságokkal. Szántóinak zöme a termőhelyi értékszám alapján 31–40 pontos, a művelt terület kataszteri tiszta jövedelem átlaga 9–14 K/ha között változik.

2. Természetföldrajzi viszonyok a Taktaközben a környezetátalakító munkálatok megindulása előtt (1846)

A Taktaköz felszínének legjellemzőbb sajátosságát a szövevényes vízhálózat adta. A térségen belül legnagyobb jelentősége a Tiszának volt, mely a Taktaköz hidrológiai tengelyét képezte, s egyben a terület keleti és déli határát is alkotta. A folyón levonuló *kora tavaszi, kora nyári, néha őszi áradások* vizét a hatalmas *meanderek* képtelenek voltak levezetni, s a vidék elöntésre került. A mederből *fokok* ágaztak ki, amelyek árvizek idején a vizet a mélyebben fekvő területre vezették. *A Taktaköz korabeli arculatát lényegében a Tisza szeszélyes vízjárása határozta meg.*

A Tiszától északra elterülő, túlnyomóan vizenyős térszín igen fontos vízfolyása a Tisza egykori medrében kanyargó *Takta-folyó* volt. Tiszaladány felett szakadt ki a mai Holt-Tiszából, *Korcs-ér* néven (Szirmay Antal *Török-ér* néven említi egy 1803-ban kiadott munkájában). *Erek* sokasága, valamint néhány fok ágazott ki belőle (Hörccsök-ér, Füzes-ér, Bocs-ér, Kárászos-fok stb.). Ezek a vízfolyások kisebb-nagyobb *tavakat, mocsarakat* láttak el élővízzel (Mikola-tó, Papp-tó, Ökör-tó stb.). Északról és északnyugatról pl. a *Mádi-, Szerencs-, Gilip- és a Harangod-patak* szállította vizét a Taktába. Szeszélyesen kanyarogva, viszonylag hosszú utat járt be, mielőtt Tiszalúctól keletre visszatért volna a Tiszába.

A környezetátalakító munkálatok megkezdése előtt a Taktaköz felszíne *hármastagozódást mutatott*. A Tisza jobb partí, ártéri erdővel tarkított peremén egy mélyebb fekvésű, mocsaras, ingoványos térszín húzódott Tokajtól Ókenézig. Az ingoványok ÉK–DNY-i, illetve ÉNy–DK-i hosszanti kiterjedésükkel igen jelentős felszín foglaltak el (Lapos-mocsár, Bikkes-mocsár, Homorú-mocsár stb.). Nem alkottak összefüggő területet, mert a folyót övező perem viszonylagos tagoltsága nem tette azt lehetővé.

A második, az előbb leírtnál magasabb térszín az egykori hordalékkúp-felszín maradványa volt, amely a vizgált térség közel 1/3-ra terjedt ki. *Négy jelentősebb területű, környezeténél némileg magasabb homokos hát terült el a Tisza–Takta által határolt térségen belül, zömmel mezőségi jellegű talajjal borítva.* A hátakon izoláltan kiemelkedő *halmok* sora húzódott (Telek-halom, Kagó-halom, Ökör-halom, Kettős-halom, Határ-halom stb.). Ezen ármentes felszínnek északkeleti peremeire, az ún. „*ősi települési szintek*”-re épültek a falvak belsőégei, s a szántóföldi növénytermesztésnek is színterül szolgáltak.

A hordalékkúp-maradványokat helyenként apróbb mocsarak, vizenyős rétek tarkították. Az ármentes térszín szinte megszakítás nélkül *legelők* övezték, melyek fokozatos átmenetet képeztek a *nedves rétek, mocsarak* felé. A nagyobb kiterjedésű hordalékkúp-felszín mellett fontos szerepet töltöttek be a kisebb területű, alacsonyabb relatív magasságuk miatt jobban veszélyeztetett ún. *szállások és hátak* (Szabó szállás, Szabó-hát, Hosszú-hát, Kengyel-hát stb.). Ezek túlnyomórészt legelőként szolgáltak, néhányukon pedig földművelést is folytattak.

A harmadik, s egyben legnagyobb kiterjedésű terület az ármentes térszínre övezte. Északról, a Tokaji-hegy lábától hosszan elnyúló, enyhe ívvel egészen Tiszalúdig, illetve a Tiszáig ért el. É–ÉNy-on a mezőzombori párkánysík, valamint a Harangod pereme alkotta természetes határát. Ez a nagy kiterjedésű övezet két, egymástól némileg eltérő térszínre különült el. Egy magasabb keleti részre, és egy mélyebb fekvésű nyugati mocsárvidékre. Közös jellemzőik közül meg kell említeni a *rendkívül gazdag vízhálózatot*, amelynek hidrológiai tengelyét a Takta alkotta. A keleti területet az elhagyott folyómedrekben, morotvákban kialakult szerényebb méretű mocsarak (Somlós-mocsár, Torma-mocsár), a csak foltokban előforduló ármentes térszínnek (Kengyel-hát), a folyómedreket övező erdők (Eresztvén erdő, Csankas, Kis erdő, Nagy erdő) és a nedves rétek, legelők jellemezték. A legbonyolultabb vízrajzi hálózat a Tiszaladánytól

É-ÉNy-ra elterülő vidéken alakult ki. A korábbi térképek alapján arra lehet következtetni, hogy a vízfolyások gyakran változtatták medrüket, annak megfelelően, ahogyan azt egy-egy jelentősebb árvíz után a körülmények meghatározták. Árvizek idején a szabadon áramló víznek két természetes gyűjtőmedencéje volt, a Kolokányos-, valamint a Hódos-mocsár. Vízük gyakran cserélődhetett, aszerint, hogy az árvíz hányszor vonult végig a tájon.

A nyugatra elterülő vidék tulajdonképpen egy jelentős kiterjedésű ingovány volt, amely a Prügy–Taktaszada vonaltól egészen a Tiszáig uralta a felszínt (Éretz-mocsár, Cselép-mocsár, Csikor-mocsár, Szetép-mocsár stb.). Peremén nedves rét, illetve legelő terült el, délen foltokban ártéri erdő törte meg egyhangúságát. Nyugati határán a Takta meanderezett, amelyből Taktaharkány alatt több fok ágazott ki (Kárászos-fok, Lázár-fok, Sombikos-fok). Ezek a fokok árvizek idején a folyómederből a mélyebb fekvésű területre vezették a vizet, apadáskor viszont az árteret behálózó erek segítségével a folyómedrekbe terelték vissza. Az ingoványos területen az elhagyott folyómedrekben, mint természetes tározókban jelentős mennyiségű víz halmozódott fel (Ludas-tó, Fejértó, Kengyel-tó stb.). Ezek a hosszan elnyúló, nyílt vizű tavak *jó közlekedési lehetőséget biztosítottak* az egyes települések között. A számtalan ér és más víz borította terület nem volt állandó. Gyakran a természetes vegetáció (sás, nád, káka) duzzasztó hatása is elegendő volt a vízfolyás irányváltoztatására.

Az ártéri síkság természetes növénytakarója a vizenyős rétekre jellemző *füves vegetáció* lehetett. Az *erdő* kiterjedése az összterülethez viszonyítva nem volt jelentős. A *nád*, a *sás*, a *gyékény* – helyenként *fűzésekkel* tarkítva – az ingoványos térszínt borította. A talaj – kivéve az ármentes felszíneket – gyenge termőképességű *öntéstalaj* volt, amely elsősorban a rét- és legelőgazdálkodáshoz nyújtott elfogadható feltételeket.

3. A gazdasági élet alapvető jellemvonásai a 18. század második felétől a 19. század közepéig

A Taktaközben az egyes termelőegységek eltérő nagyságú, a természet nyújtotta keretek között mindent termelő, önmaguk minél teljesebb ellátására törekvő, piacra csak a maradékot vivő gazdaságok voltak. A gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak. Minden taktaközi település határában – az ármentes térszíneken – műveltek kisebb-nagyobb kiterjedésű szántóföldet. Az eltérő természeti adottságok következtében azonban jelentős különbségek adódtak az egyes falvak között abban a tekintetben, hogy mekkora nagyságú, milyen talajadottságú és mennyire szétszórtan fekvő parcellákon folytatták a növénytermesztést. A Tiszához közeli települések határát az elszórtan fekvő, apró parcellák jellemezték. Összkiterjedésük a terület egyharmadát sehol sem haladta meg. A Taktaköz észak-északnyugati peremén elterülő falvak szántói összefüggő táblákat alkottak és talajadottságaik is jobbak voltak. A Tiszával határos falvak (pl. Csobaj) a *kétnyomásos*, a Harangod-peremi települések, mint pl. Taktaszada, a *háromnyomásos gazdálkodást* alkalmazták. A termésátlagokat elsősorban az időjárás és a Taktaközt átszelő folyók, erek vízjárása befolyásolta.

A vizsgált térség több mint kétharmadát elfoglaló ártéri övezetet sokoldalúan igyekeztek hasznosítani. A Tisza ártér kiterjedt legelői és kaszálói *természetes takarmánybázist* biztosítottak a Taktaközben jelentősnek mondható rideg állattartás számára. Pl. 1796-ban 28 kezes és szilajtartású tehén- és ökörorsodát, valamint gulyát, 10 ménest, 36 juhnyáját és 2 disznókondát írtak össze a hat taktaközi településen (Páll I. 1986.). Minden egyes településnek volt *állandó legelője*, gyakran több is (belső és külső legelő). A rét- és legelőhasználat gazdaságosságát, intenzitását a természeti viszonyok folytonos változásai határozták meg. Nagyobb árvizek idején a Taktaköz jelentős ré-

szén nem is lehetett legeltetni, csak a Tiszántúlon és a Hegyalján, az ott *bérbe vett* legelőkön.

Az ártéri gazdálkodást a *régi halászat* (valamint a vadászat, pákászat, csíkászat stb.) egészítette ki (*Petercsák T.* 1980). Az ártér hasznosítható nyersanyagaiból építkeztek, szerszámokat készítettek és kereskedtek is velük. Az egymással részben – vagy teljesen összeköttetésben álló erek, folyóvizek és tavak a *víziközlekedést* tették lehetővé (árvizek idején kizárólag vízen lehetett a külvilággal kapcsolatot tartani). A vizek bősége a *kender- és lenáztatást*, valamint e haszonnövények helyben történő feldolgozását tette lehetővé. Az összességében nem nagy kiterjedésű *ártéri erdőket* is komplex módon hasznosították (épület- és szerszámfa, tűzifa, makkoltatás stb.).

A gazdasági tevékenység centrumának tekinthető *belsőségek* az ármentes térszín peremére települtek, s a terepadoottságokhoz alkalmazkodva *halmazszerkezetű települések, illetve útifalu képét mutatták* (*Petercsák T.* 1980).

A 19. század közepéig alapvetően az itt felvázolt kép jellemezte a Taktaköz gazdasági életét, s azon belül a területhasznosítást. Két agrárövezet alakult ki: a Tiszát övező ármentes térszín nem összefüggő szántó, és a terület nagyobbik felét elfoglaló, szövevényes vízhálózattal rendelkező árterület magasabb részeit borító rét és legelő övezete. Az itt élő csekély számú népesség megélhetését elsősorban az óriási kiterjedésű, komplexen hasznosított ártér biztosította. *Ez a differenciált ártéri gazdálkodás a termelőerők és a termelési viszonyok korabeli színvonalán a legtokéletesebb területhasznosítást jelentette* (*Frisnyák S.* 1990).

4. Folyószabályozási és ármentesítő, valamint belvízlevezető munkálatok a 19. század folyamán

A folyószabályozási és ármentesítő munkálatok – a komplex jelleg folytán – több lépcsőben, térben és időben eltérő mértékben valósultak meg. A *Lányi S.* által irányított, s az 1830–40-es években végrehajtott vízrajzi térképezés, valamint *Vásárhelyi P.* szabályozási terve tette lehetővé a munkálatok megkezdését. Az 1845-ben megalakult Tiszadobi Társulat – később Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat – által vezetett munkálatok során 1846-tól a Tisza legveszélyesebb meandereit szüntették meg. A Taktaköz peremén több mint hat kanyarulatot vágtak le a szabályozás során. A Tiszaladánytól K-re kanyargó medret É–D-i irányú, a Tiszatardostól D-re elterülő mederszakaszt K–Ny-i irányú átvágással zárták el a Tiszától. A Tiszadada–Tiszadob közötti átmetszés Ókenézi régi helyének feladására kényszerítette. (Az új települést 1850 táján mérnöki tervek alapján a régi helytől 3,5 km-rel ÉK-re építették fel, ármentes területen.)

A szabályozási munkálatokat követően az árvízvédelmi töltések kiépítésére került sor. Tulajdonképpen már a 18. századi térképeken is felfedezhetünk kezdetleges gátakat. Csobaj és Taktabáj között mintegy 2 km hosszú töltést építettek, s egy ettől lényegesen rövidebb töltés is húzódott Ókenéztől ÉK-re. E gátaknak azonban csekély jelentőségük volt, elsősorban azért, mert nem alkottak összefüggő védőrendszert.

1852–59 között megépült a Tokaj–Tiszalúc közötti jobb parti töltés, majd innen tovább a Taktát övező gát egészen Mezözomborig (1859) (*Ihrig D.* 1973). Az árvízvédelmi gátak megépítése csökkentette ugyan az árvízveszélyt, de a külvizek (az É-i területekről lefutó patakok) továbbra is jelentős területeket öntöttek el. Problémát jelentett a belvizek elvezetése és a mocsarak kiszárítása is. Mindezen munkálatok szükségessé tették az állandó levezető- és övcsatornák megépítését. Ezt a hosszadalmas és bonyolult munkát a Taktaközi Belvízlevezető Társulat kezdte el. Fő feladata a külvizek, valamint a lehullott csapadékvíz elvezetése volt, sűrű csatornahálózat megteremtésével. Az 1900-as évek elejére elkészült a Takta övcsatorna. E vízfolyás Szerencs

közelében a Szerencs-patakából indul és Kesznyéntől É-ra torkollik a Sajóba. Felveszi a külvizeket (Gilip-, Harangod-, Jajhalmi-patak, Sósér) és számos belvízlevezető csatorna vizét.

A 19. század utolsó évtizedeiben megkezdett munkálatok áthúzódtak e század elejére, s 1920 körül már 180 km hosszú csatornahálózat épült ki. Ezzel alapvetően, de nem véglegesen megoldották a Taktaköz belvizeinek a levezetését és a külvizek távolfartását. Az ebben az időszakban épült csatornákat főleg az egykori folyómedrek maradványaiban vezetve alakították ki. E csatornákban a rendkívül kis esés miatt a víz lassan tudott lefolyni, a csatornák medre rövid idő alatt feltöltődött, aminek messze-
menő következményei lettek a későbbiekben.

Az 1846-tól folyó munkálatok eredményeként a Taktaköz területén végül is több mint 10 000 hektár vált hasznosíthatóvá. Az elmúlt századokat jellemző bonyolult vízrajzi hálózat némileg egyszerűsödött, de fő jellemvonásait még hosszú ideig megőrizte.

5. A mezőgazdasági terület művelési szerkezetének átalakulása a 19. század második felében

A környezetátalakító munkálatok következtében a zizenős, mocsaras térszínnek egyre kisebb területre szorultak vissza, s a korábbi ártér jelentős hányadát művelés alá fogták. Az időben elhúzódo ármentesítő és belvízlevezető munkálatok késleltették ugyan az agrártermelés strukturális átalakulását, de a módosulás jelei már az 1870-es években felismerhetők voltak. A természeti környezetben bekövetkezett változás, valamint a század utolsó évtizedeire jellemző, többé-kevésbé a Taktaközben is jelentkező társadalmi-gazdasági fejlődés a korábbi viszonyokhoz képest megváltoztatta a gazdálkodás feltételeit, lehetőségeit. A Taktaköz peremén haladó, Nyíregyházát Miskolccal összekötő vasútvonal megépítése (1859) lehetővé tette, hogy a vasútvonallal szomszédos területek bekapcsolódjanak a tágabb térséget átfogó kereskedelembe. Ez, valamint az úthálózat meginduló fejlesztése az addig alig megközelíthető taktaközi települések elszigeteltségét csökkentette. Korábban az utak rendkívüli rossz állapota nem tett lehetővé nagyobb arányú kereskedelmet. Kedvezően hatott a peremterületeken fekvő települések fejlődése is. (Tokaj, Szerencs stb.). E települések az összességében nem jelentős, de taktaközi viszonylatban fontos árufelvételeknek biztos piacot jelentettek, és árutovábbító tevékenységük is számottevő volt.

A környezeti változások, a mezőgazdasági termelés költségeinek megváltozása, a gabonakonjunktúra stb. s talán mint legfontosabb tényező a gyarapodó népesség (alig több mint 100 év alatt a népességszám két és félszeresére növekedett a vizsgált településeken) a szántóterület erőteljes növelését, a földhasznosítás gyökeres megváltozását, végső soron a gazdálkodás strukturális átrendeződését eredményezte. Az ugaros földművelési rendszer a megnövekedett igényeket már nem tudta kielégíteni. Szükségessé vált egy, a korábbinál intenzívebb földművelési rendszer bevezetése, ám ehhez a feltételek a taktaközi településeken csak korlátozott mértékben teremtdtek meg. A tőkehiány, a csekély szakértelem, valamint a régi termelési tradíciókhoz való ragaszkodás az új technikai eszközök és technológiai folyamatok elterjedését is akadályozták. *Mind-ezek ellenére a mezőgazdasági tevékenység jellege egyre inkább a szántóföldi növénytermesztés és az istállózó állattenyésztés felé tolódott el, míg a Taktaközt évszázadokon át jellemző ártéri gazdálkodás lassan elsovadt.*

A 19. század második feléből származó (1865–1985), a mezőgazdasági földalap művelésági megoszlását bemutató statisztikai adatok elemzése alapján pontos képet nyerhetünk az átalakulás mértékéről.

A szántóterület kiterjedése az 1850-es években még számottevően elmaradt az országos átlagtól. A szabályozási és belvízlevezetési munkálatok csak a század utolsó

harmadában tették lehetővé az ármentes területek szántóként történő hasznosítását. Az egyes településeken differenciáltan zajlott e folyamat. A szántóterület pl. ott növekedett a legnagyobb mértékben, ahol korábban a kedvezőtlen terepadottságok következtében legkisebb volt az aránya, s ahol a vízügyi munkálatok eredményeképpen megszüntették vagy csökkentették az árvizek káros hatásait. A frissen művelés alá fogott szántóföldek általában az ármentes térszínhez kapcsolódtak, mert a belvízlevezetés még meglévő problémái miatt a mélyebben fekvő területek gyakran elvizesedtek. *A szántó növekedése Tiszaladánytól ÉNY-ra (Kengyel-tó, Ively-ér, Takta környéke stb.), valamint a Taktakenéz–Prügy vonalától Ny–ÉNy-ra elterülő, korábban nagyrészt ingoványos felszínen volt legnagyobb arányú.*

Az 1865-ös statisztika szerint Taktakenéz határában a szántó az összterületnek 18,9%-át foglalta el. 1895-re ez az arány 44,8%-ra módosult. Tiszaladányban ugyan ezen időszakban 31,5%-ról 66,9%-ra nőtt a szántó területe. A többi taktaközi településen is hasonló arányeltolódások következtek be.

A rét és legelő kiterjedése 1865-ben még igen magas volt, az összterület 43%-át foglalta el. Ez az érték az akkori országos átlagot jelentősen meghaladta. E nagy kiterjedésű gyepterület legjobb adottságú, víztől már kevésbé veszélyeztetett részeit törték fel szántónak. A rét aránya így 1895-re 28,9%-ról 10,9%-ra csökkent, de még mindig meghaladta az országos átlagot (8,6%). A Tisza jobb parti, erdőfoltokkal tarkított laposait, valamint a Takta-folyót övezték a nagyobb kiterjedésű rétek. Ugyanakkor a Tiszától távolabbi területeken, ahol a szántó térhódítása a legnagyobb mértékű volt, már csak kisebb foltokat alkotott.

A legelő összterületében ilyen mértékű csökkenés nem mutatható ki, s ennek okát nem könnyű feltárni. Elképzelhető, hogy a vízrendezési munkálatok következtében felszabadult, de szántóként nem hasznosított földterület legelőként szerepelt a statisztikában. A másik lehetséges magyarázat szerint a 60-as években még réznek nyilvánított területet a nem megfelelő (vagy teljesen mellőzött) rétművelés következtében egyszerűen legelőnek minősítették át. A korabeli térképekről megállapítható, hogy a legelők egy része azokat a mélyebb fekvésű területeket foglalta el, ahol a 18. században még nagyobb kiterjedésű mocsarak borították a felszínt (Nagy Lapos, Úrbéri legelős stb.).

A lakosság étellemezésében és a kereskedelemben máshol fontos szerepet játszó *szőlő- és gyümölcsstermesztés a Taktaközben nem volt jelentős.* Az 1865-ös adatok között Csobaj nevével találunk utalást a szőlőtermesztésre, máshol nem. A homokos hátaikat, amelyek alkalmasak lettek volna a szőlő telepítésére, szántóként hasznosították. A kedvezőtlen természeti feltételek, az egyoldalú termelési struktúra, valamint a hegyaljai szőlők közelsége egyenként is elegendő okként említhető a szőlő hiányára. A taktaközi gazdák többsége egyébként járatos volt a szőlőművelésben, hiszen a hegyaljai szőlőtulajdonosok napszámosaiként a szükséges ismereteket módjukban állt megszerelni.

Az 1890-es évekre a kertekben nőtt a gyümölcsfák száma, de mennyiségükről, s az egyes fajtákról igen nehéz pontos képet alkotni. A kert és gyümölcsös aránya Prügyön volt a legmagasabb (az összterület 1,5%-a). *Összességét tekintve a Taktaközben sem a gyümölcsös (0,5%), sem pedig a szőlő (0,1%) részaránya nem érte el az országos átlagot.*

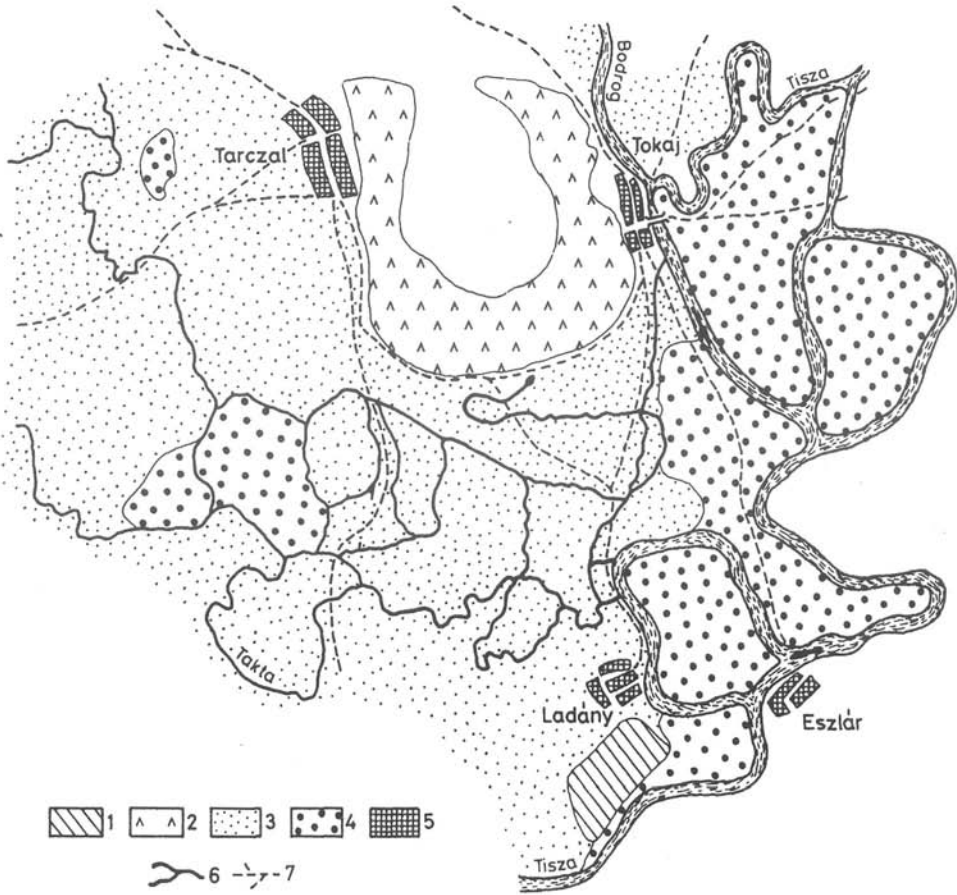
A szabályozási munkálatok során jelentős határrészekről (főleg a folyót övező ártérről) *kiirtották az erdőket* (ez történt pl. Taktakenéz határában). Ezt részben az új meder kialakítása tette szükségessé, de az egyéb munkafázisok is számottevő faanyagot igényeltek. 1865-ben Taktabáj, Tiszatardos és Tiszaladány birtokolt nagyobb erdőt. A század végére az erdő területének kiterjedésében mérsékelt növekedés következett be, s mind a hat település határában volt kisebb-nagyobb erdőfolt. A növekedés leginkább Csobaj és Taktakenéz határát érintette.

A nádas évszázadokon át fontos funkciót töltött be a lakosság életében. Jelentőségét később sem veszítette el, hiszen alapvető építőanyagként szolgált még évtizedeken keresztül. Területe azonban fokozatosan csökkent. 1865-ben még az országos átlag kétszeres volt (2,7%), de a század végére kiterjedése több mint 200 hektárral fogyatkozott meg. Nagyobb felszín már csak Prügý határában foglalt el, ahol az egykori mocsarak helyén még meglévõ maradványtavak (Sámson-tó, Pap-tó, Laskodag) peremreit tarkította sással és gyékénnyel együtt.

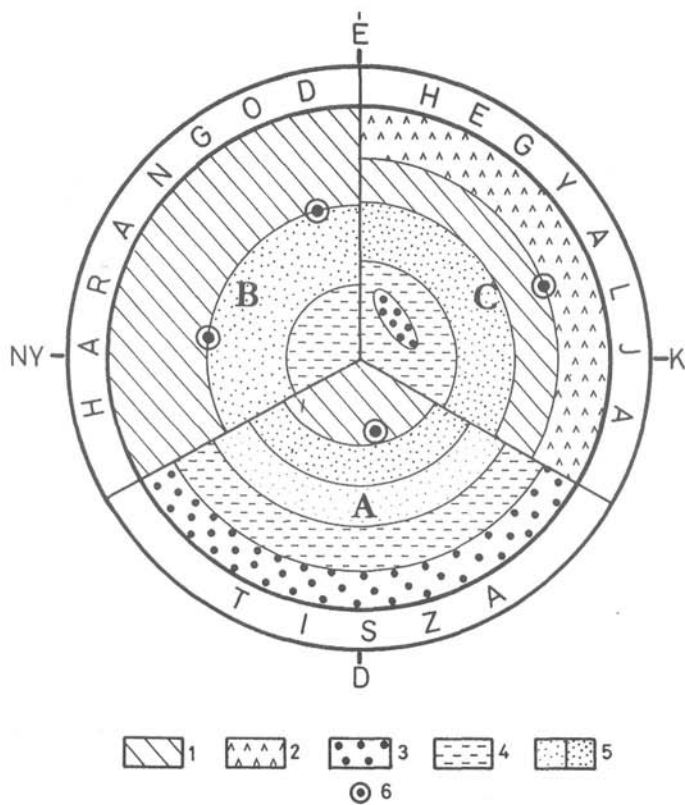
A környezetátalakító munkálatoknak köszönhetően a *nem művelt terület* aránya a szabályozás előtti állapothoz képest jelentősen csökkent, módosult a belsőségek struktúrája is. Az ólas kertekben lévõ tüzelõs ólak a századfordulóra elvesztették eredeti funkciójukat, s többet lakóháznak építettek át (*Petercsák T.* 1980). A tanyák is egyre nagyobb területet foglaltak el. Egy részük a szántóterület belsejébe, fontosabb dűlõút mentén települt, másik csoportjuk a szántó-, rét- és a legelõ közös határában feküdt. A művelés alól kivont terület összterületbõl való részesedése a jelentõs csökkenés ellenére is még meghaladta az 1895-ös országos átlagot.

6. Összegzés

A Taktaköz földhasznosítási szerkezetét a 19. század 60-as éveitõl egy évszázadig alig változó, csekély számú népességet eltartó, a természetföldrajzi viszonyoktól függõségi viszonyban lévõ *racionális környezetgazdálkodás* jellemezte. A 18–19. században jelentkező árvízszint-növekedés szükségessé tette a hidrológiai hálózat gyökeres átalakítását (*Frisnyák S.* 1990). Ennek következtében a tájpotenciál nagymértékben átalakult, s a társadalmi viszonyokkal egyetemben a *tájhasználat és a gazdasági térszerkezet is módosult*. A területfelhasználásban bekövetkező, az ország más régióiban is jelentkező változásokat a Taktaköz csak részben, s igen lassan követte, a fejlődést elõmozdító hatások az ártér peremén mintegy „megtörtek” és csak a sajátos viszonyok engedte mértékben fejthették ki hatásukat. *Ennek ellenére az ezredfordulóra, a korábbi rideg állattartással jellemzett tájon a szántóföldi növénytermesztés lett a meghatározó*. A hidrográfiai rendszer átalakításának eredményeképpen megváltozott földhasznosítás a mezõgazdálkodás relatíve magasabb színvonalon végzett tevékenységéhez nyújtott alapot, amit az is bizonyít, hogy e kis táj a korábbi népesség közel háromszorosát volt képes eltartani.

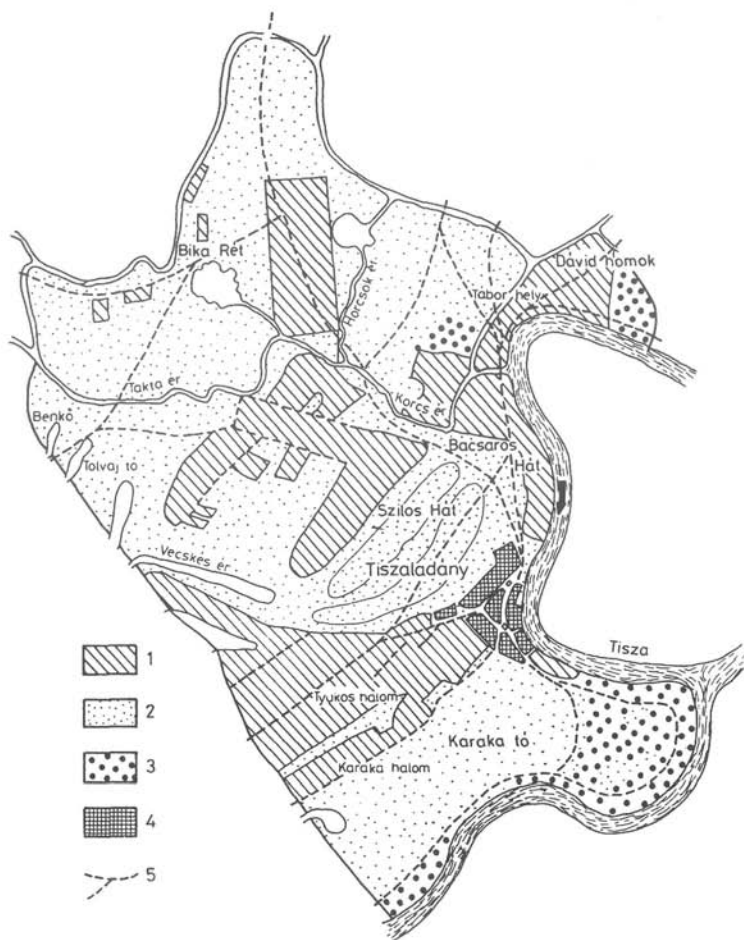

1. ábra. A Tiszaladánytól É-ra húzódó hatalmas meanderek, melyek az árvizek előidézésében feltehetően aktív szerepet játszottak (18. századi kéziratos térképtörredék alapján).
 1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = rét, legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = állandó vagy időszakos vízfolyások, 7 = fontosabb út

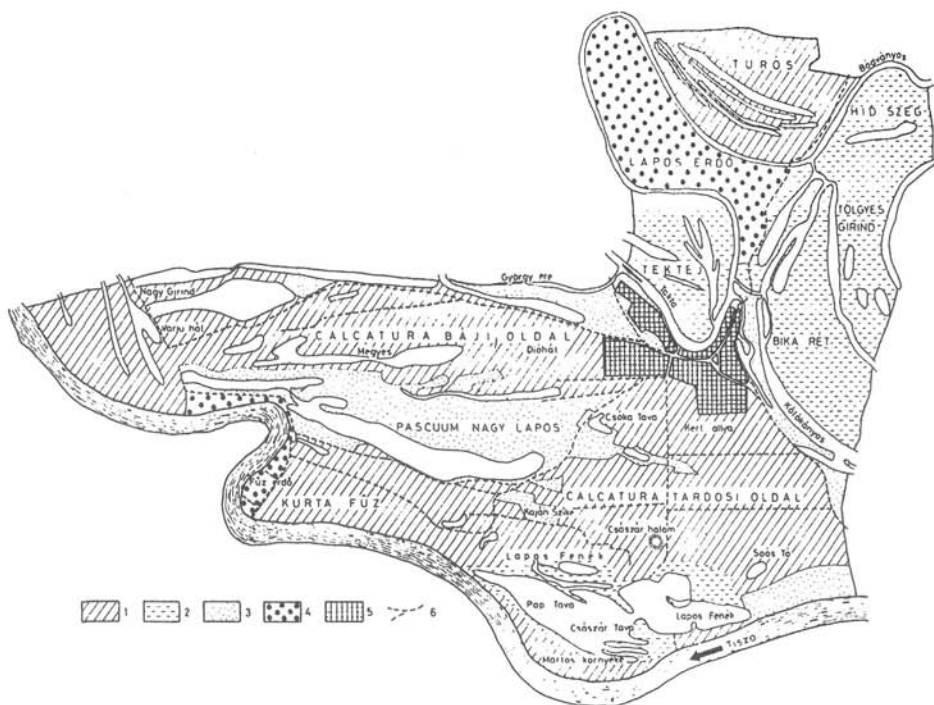

2. ábra. A Taktaköz törzsterületének (A), valamint a szomszédos természeti tájakkal (B, C) határos peremterületek földhasznosítási modellje a 18. század végén, 19. század elején.

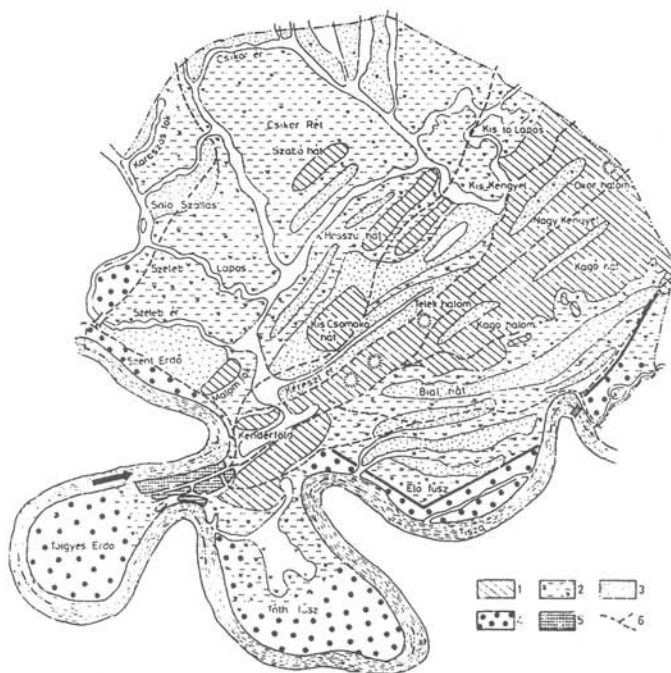
1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = erdő, 4 = rét, 5 = időszakosan elöntött legelő, magasabb térszíni legelő, 6 = település

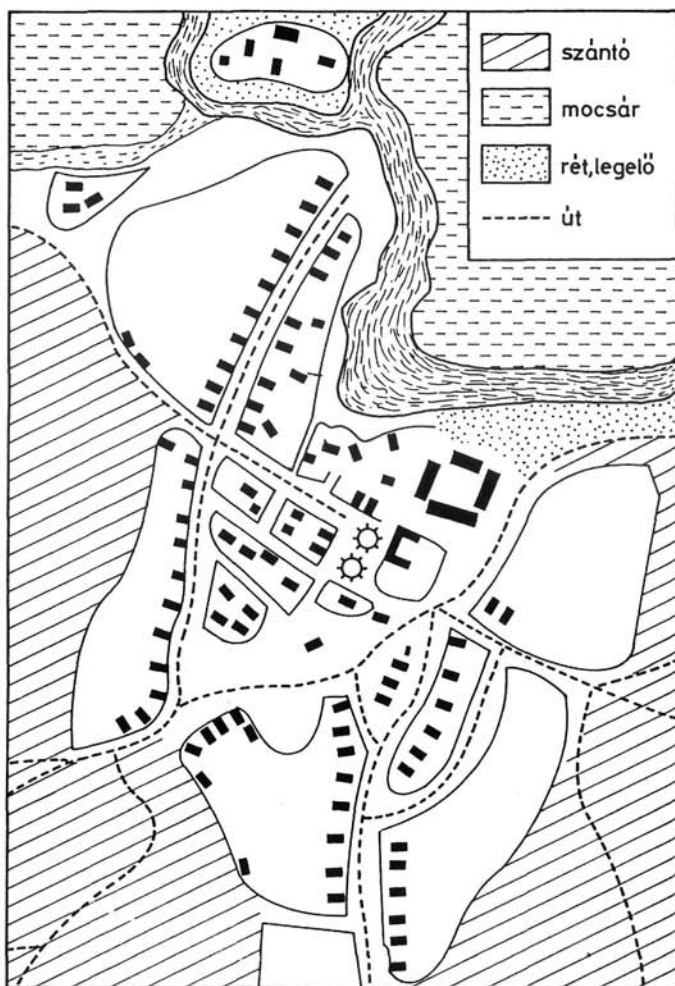
3. ábra. Tiszaladány földhasznosítása a 18. században. A térképen jól látható a határban szétszórtan fekvő, viszonylag csekély kiterjedésű szántó (Kneidinger A. 1770 körül készült kéziratoss térképe alapján).
 1 = szántó, 2 = rét, legelő, 3 = erdő, 4 = belsőség, 5 = fontosabb út

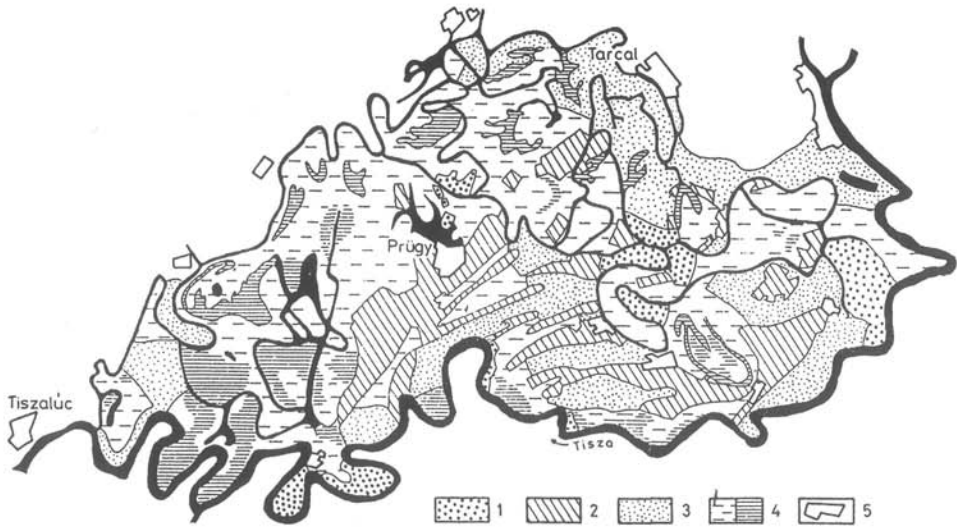
4. ábra. Csobaj földhasznosítási térképe a 19. század elején. Határában kétnyomásos gazdálkodást folytattak (Sexty A. 1817 körül készített kéziratos térképe alapján).
1 = szántó, 2 = rét, 3 = legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = fontosabb út

5. ábra. Ókenéz (később Taktakenéz) a 18. század második felében. A település határát túlnyomórészt gyepterület illetve vizenyős térszín borította. A térképen megfigyelhetők a Tiszából illetve a Szeleb-érből kiszakadó fokok is (Kneidinger A. 1770 körül készített kéziratos térképe alapján).
1 = szántó, 2 = vizenyős rét, 3 = legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = fontosabb út

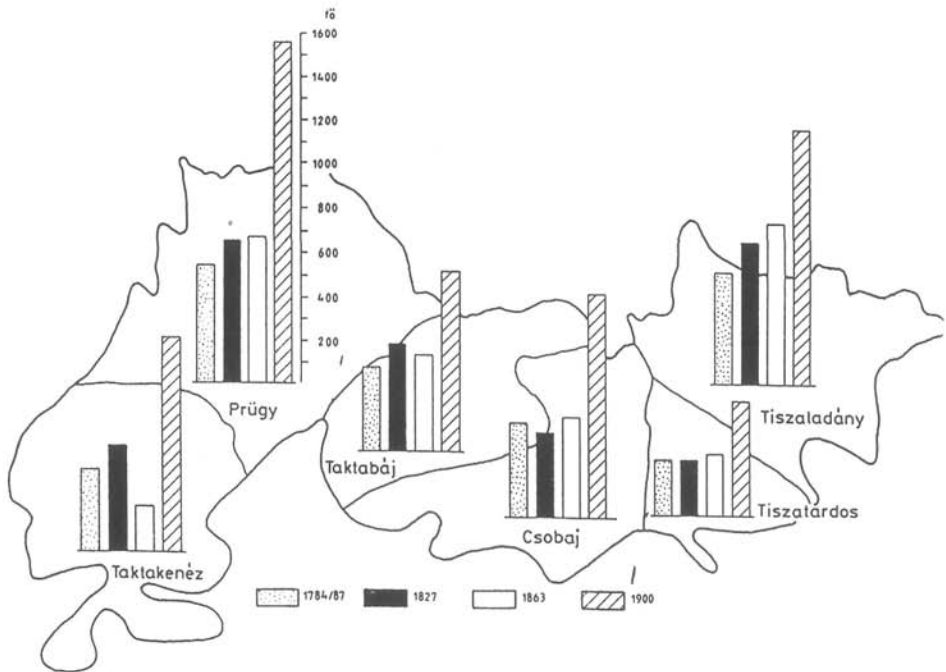

6. ábra. Prügy belsőségének 18. századi képe.
 Petercsák T. (1986) szerint a település halmaz szerkezetű
 település, szabálytalan csoportos beépítésű telkekkel
 (Az I. katonai felmérés alapján).

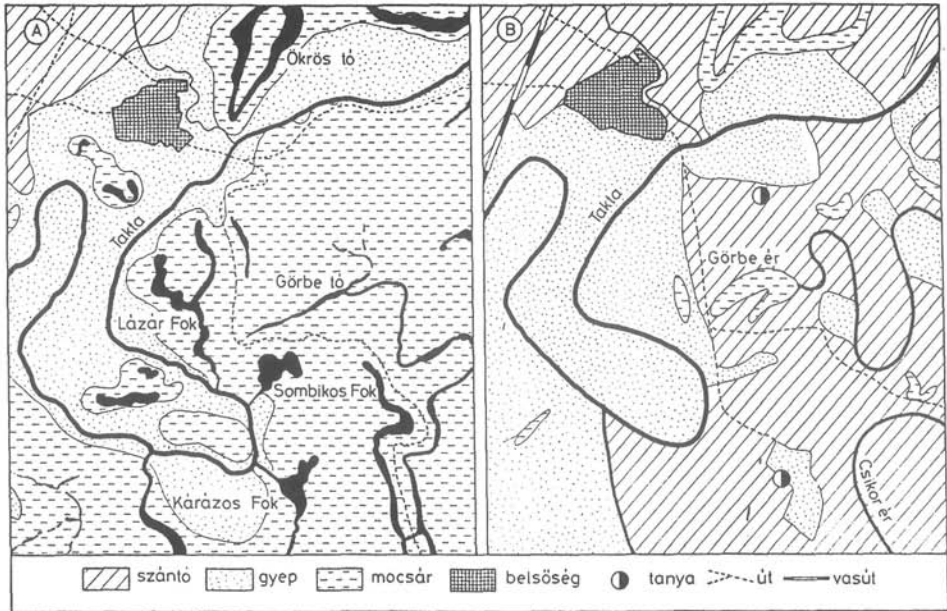

7. ábra. A Taktaköz földhasznosítási térképe a 19. század közepén
(Weiss I. térképe alapján szerk. Frisnyák S.).

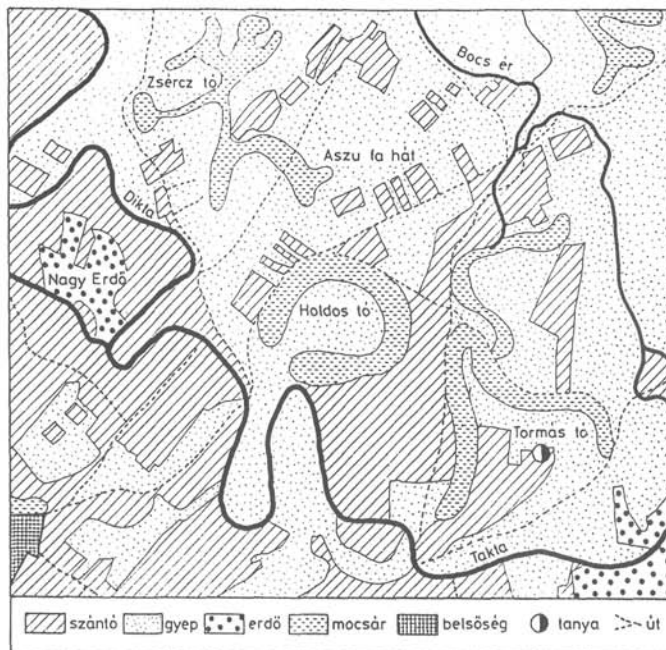
1 = szántó, 2 = erdő, 3 = legelő, 4 = rét, vizenyős terület, mocsár, 5 = település

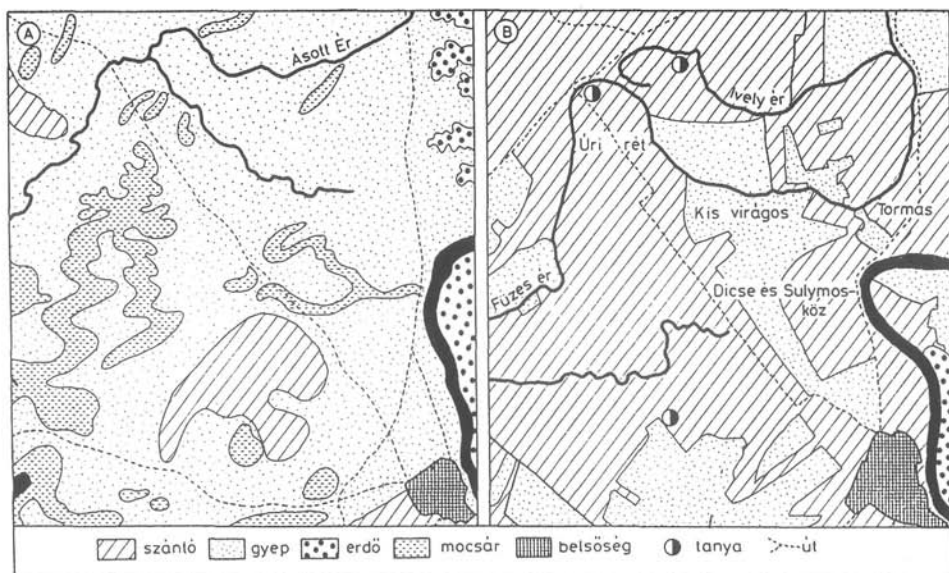
8. ábra. A vizsgált települések népesszámának alakulása 1784/87 és 1900 között

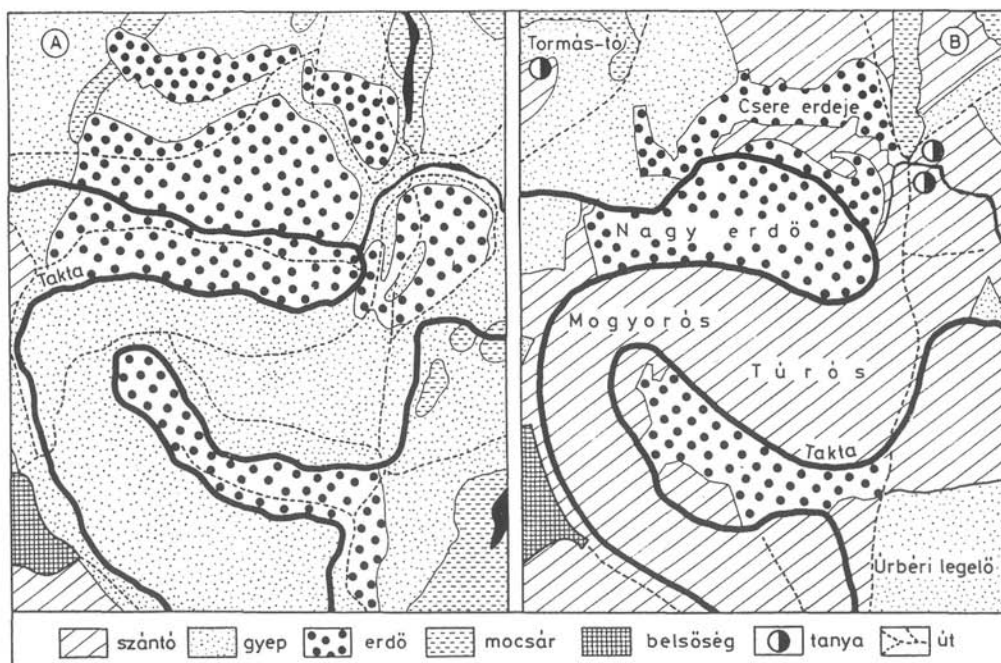
9. ábra. A Taktaharkánytól DK-re elterülő mocsárvidék 18. századi képe (A) és a szántó térhódítása a 19. század utolsó évtizedében (B).
(A 9–14. ábrák az I. és a III. katonai felmérés térképszelvényei alapján készültek)

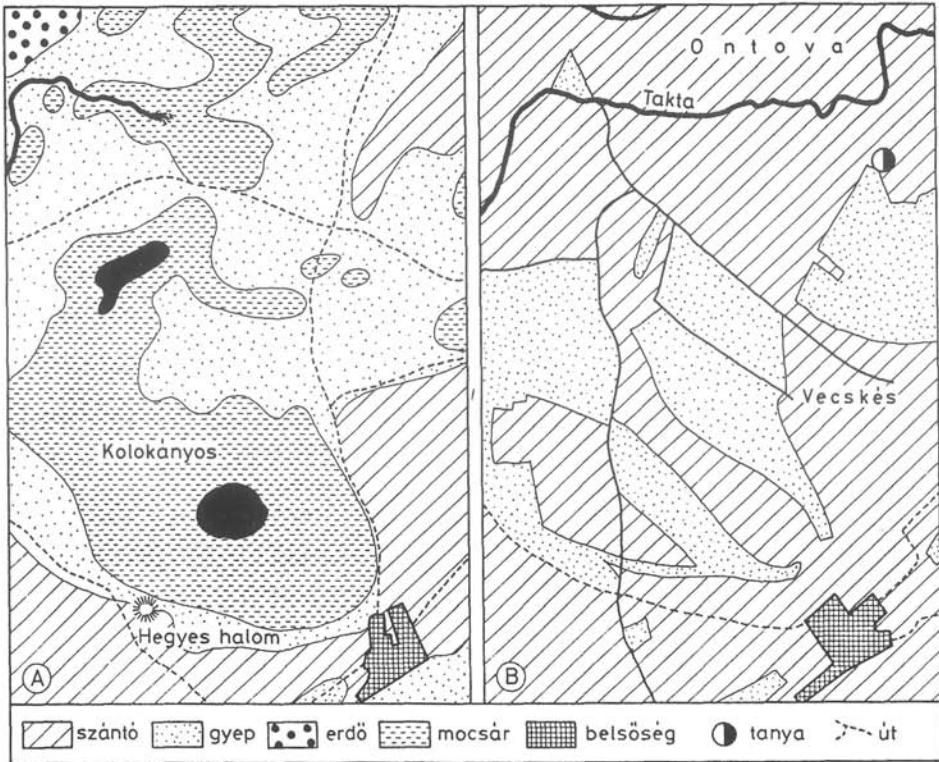
10. ábra. Frissen művelés alá vett területek Prügütől ÉK-re

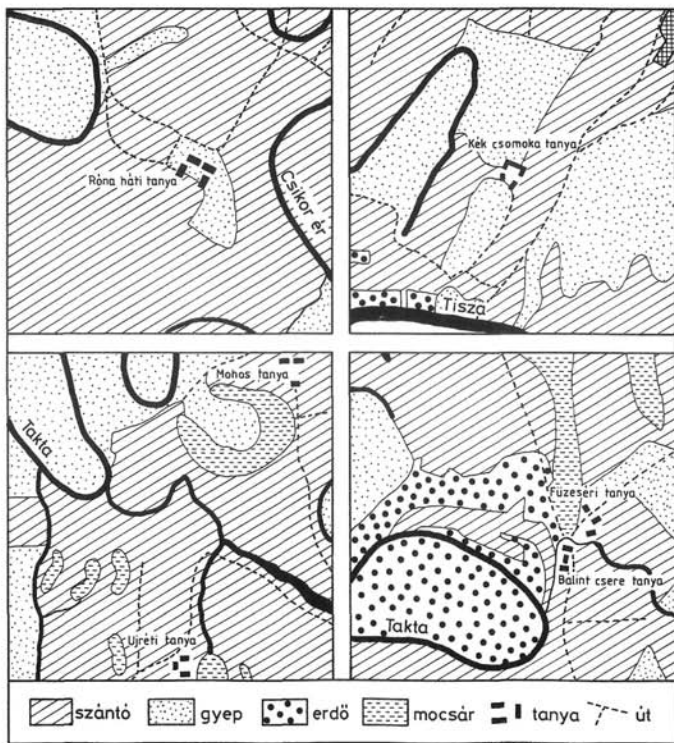
11. ábra. A Tiszaladánytól ÉNY-ra elterülő nagy kiterjedésű gyepterületek 1780 körül (A) és a szántóként történő hasznosításuk 100 évvel később (B)

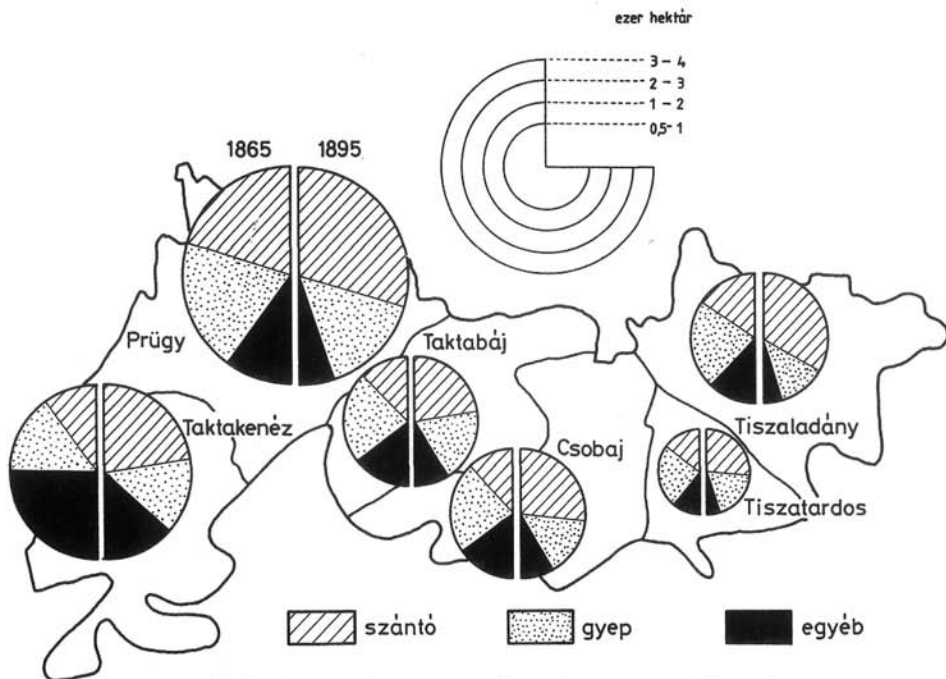
12. ábra. A Taktabágy környéki erdők 18. századi kiterjedése (A) és a környezetátalakító munkálatok nyomán megfogytakozott területük (B)

13. ábra. A 18. században még túlnyomórészt nádassal borított Kolokányos-mocsár Tiszatardostól ÉNY-ra (A) és a 100 évvel későbbi állapot (B)

14. ábra. Különböző földhasznosítási környezetben fekvő tanyák a Taktaköz területén (1880 körül)

15. ábra. A földterület műveléségi megoszlásának változása 1865 és 1895 között

IRODALOM

Bencsik J.

1986. Kísérlet a Taktaköz néprajzi elemzésére az egyházi anyakönyvek és a recens néprajzi anyag segítségével. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 109–116. Miskolc.

Berényi I.

1980. A területhasználtság átalakulásának főbb irányai az Alföldön. Alföldi Tanulmányok IV. 63–83. Békéscsaba

Bél M.–Schemberger F.

én. Szabolcs megye a XVIII. században. Latinból fordította és a bevezető tanulmányt írta *Balogh I.* (Kézirat, Nyíregyházi Állami Levéltár)

Borsy Z.

1969. Taktaköz. A Tiszai Alföld – Magyarország tájféldrajza. 2. 32–33. Budapest

Dobány Z.

1985. Adalékok a Taktaköz történeti földrajzához (Néhány taktaközi település mezőgazdasági földhasználtságának vizsgálata a 18. század második felétől a 19. század végéig.) A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 10/H. 73–89. Nyíregyháza

1987. A Taktaköz vízgazdálkodása. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 11/H. 129–137. Nyíregyháza

1987. Egy alföldi kistáj – a Taktaköz – földhasználtságának idő- és térbeli változásai. 2. Alföld-Ankét. 241–268. MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba.

Frisnyák S.

1967. Taktaközi változások. Természettudományi Közlöny 12. 546–548.

1990. Magyarország történeti földrajza. Budapest

1990. Adalékok a Bodrogek történeti földrajzához (18–19. század). A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 12/F. 227–246. Nyíregyháza

Gunst P.–Hoffmann T. (Szerk.)

1976. A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti Tanulmányok 4. Budapest

Ihrig D. (Szerk.)

1973. A magyar vízszabályozás története. Budapest

Kiséry L.

1962. A Taktaköz vízrajzi kérdései. Borsodi Földrajzi Évkönyv 3–4. Miskolc

Lászlóffy W.

1982. A Tisza (Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tiszai vízrendszerben). Budapest

Páll I.

1986. A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 24. 103–109. Miskolc

Petercsák T.

1980. A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 18. 84–89. Miskolc

1986. Népi építkezés és lakáskultúra a Taktaközben. A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei, 24. 116–120. Miskolc

Szirmay A.

1803. Topographica, Politica zempléniensis. Buda

Szn.

1865. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda

Takács P.

1987. A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai II/3. Nyíregyháza

Magyar Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH. Budapest

DIE WIRKUNG VON UMWELTGESTALTENDEN ARBEITEN AUF DIE BODENNUTZUNG EINIGER SIEDLUNGEN IN TAKTAKÖZ WÄHREND DES 19. JAHRHUNDERTS

Taktaköz heisst die am nördlichsten gelegene Kleinlandschaft im Überschwemmungsgebiet am Mittellauf der Theiss. Den überwiegenden Teil des Gebietes macht ein Flutland entlang des Flusses mit Schwemmböden und Resten von Auenwäldern aus. Von der Oberflächengestalt her ist diese Landschaft zum Grossteil Überschwemmungsgebiet und zum kleineren Teil niederes Flachland, das flutfrei bzw. leicht gewellt ist. Das Relief ist durch zahllose Teile von Flussbetten und Schuttkegelresten gekennzeichnet. Das heutige Antlitz der Landschaft hat sich während des Pleistozän-Holozän herausgebildet, wobei Wasser und Wind als entscheidende Faktoren mitspielten. Vom morphologischen Aufbau her ist die Landschaft schlicht, doch ist sie reich an Mikroformen in der Oberflächengestalt.

Die rund 300 km² grosse Kleinlandschaft stellt die Gemarkung für mehrere Siedlungen dar, doch innerhalb des Gebietes von Taktaköz selbst liegen nur sechs Siedlungen mit ihrem gesamten Verwaltungsgebiet. In der vorliegenden Arbeit geht es vor allem um eine Untersuchung eben dieser sechs Siedlungen.

Bevor die umweltgestaltenden Arbeiten in Angriff genommen wurden (1846), gab es in Taktaköz regelmässige Überschwemmungen, wobei mehr als zwei Drittel des Gebietes überschwemmt wurden. Der Anbau von Ackerfrüchten war somit nur auf den Sandrücken möglich, die sich von der nassen, ständig oder vorübergehend unter Wasser stehenden Oberfläche abhoben. Infolge dieser spezifischen naturgeographischen Gegebenheiten bildeten sich zwei *Landwirtschaftszonen* heraus: einmal eine nicht zusammenhängende Ackerzone in der flutlosen Region um die Theiss und zum anderen eine Wiesen- und Weidenzone auf dem die grössere Hälfte des Gebietes ausmachenden Überschwemmungsgebiet. In der flutfreien Region wurde *Zweifelderwirtschaft* betrieben. Hierbei waren die einzelnen Produktionseinheiten von recht unterschiedlicher Grösse, man versuchte hier, den natürlichen Gegebenheiten entsprechend alles mögliche anzubauen, um nahezu Selbstversorger sein zu können. Vermarktet wurde nur ein geringer Überschuss an Produktion. Neben dem Ackerbau kam auch der *freien Viehhaltung* eine bedeutende Rolle zu, deren natürliche Futtergrundlage durch die weiten Wiesen- und Weidenflächen gesichert war. Hinzukamen dann noch die *Weidenfischerei, die Jagd und das Sammeln von Krebsen und Schlammpeitzgern*.

Bis Mitte des 19. Jahrhunderts erhielt sich diese *rationale Umweltwirtschaft* bei. Da sich die Hochwassergrenze jedoch ständig gefährlich hob, wurde es notwendig, das hydrologische Netz grundlegend umzugestalten. Die Arbeiten zur Fluss- und Hochwasserregulierung erfolgten in mehreren Schritten und in zeitlich sowie räumlich unterschiedlichen Ausmass. Von 1846 an wurden die gefährlichsten Meander der Theiss beseitigt und dann Überschwemmungsschutzdämme errichtet. Später ging man dann daran, das Boden- und Grundwasser umzuleiten und Sümpfe trockenzulegen. Im Ergebnis all dieser Arbeiten gewann man *in Taktaköz mehr als 10 000 ha Nutzfläche*.

Den umweltgestaltenden Arbeiten war es zu verdanken, dass sich *das Landschaftspotential stark veränderte*. Um im Verein mit den gesellschaftlichen Verhältnissen wandelten sich auch die *Landschaftsnutzung und die Wirtschaftsstruktur*. Ein bedeutsamer Teil der Wiesen- und Weideflächen wurde im späteren als Ackerland genutzt, und auch der Anteil an bewirtschafteten Gebieten ging wesentlich zurück. Die in der Gebietsnutzung eingetretenen Veränderungen berührten Taktaköz jedoch nur teilweise und sehr langsam. Es hatte den Eindruck, als ob die Fortschritt betreibenden Faktoren am Rande des Flutgebietes „aufgehalten“ worden wären und ihre Wirkung nur in einem von den eigenen Verhältnissen bestimmten Umfang ausbreiten konnten. Dennoch wurde *um die Jahrtausendwende für diese Landschaft, in der früher der Ackerbau auf Überschwemmungsgebieten und die Tierhaltung in Freien charakteristisch waren, der Ackerpflanzenbau bestimmend*.

Dobány Zoltán